

„Субота на банхофу“:¹ Свакодневица југословенских радника на „привременом раду“ у СР Немачкој и Аустрији

Апстракт: Становање и радно место представљају најбитније димензије свакодневног живота. Успешност сваког појединца мери се степеном задовољења обе те димензије, односно оне су пресудни чиниоци који утичу на осећања задовољства сопственим животом. Радници на „привременом“ раду нису имали већих проблема на радним местима. Углавном су били задовољни платом и условима рада, али проблеми и простор за дискриминацију страних радника у Савезној Републици Немачкој и Аустрији јављали су се тамо где се радник појављивао као обичан човек, тежећи да задовољи своје свакодневне потребе. Полазећи од чињенице да је већ 1971. године на „привременом“ раду у иностранству било око 671.000 југословенских грађана, помоћу архивске грађе, интервјуа са актерима, периодике и секундарне литературе аутор се у овом раду бави управо тим мање познатим деловима феномена одласка, односно становањем и слободним временом југословенских радника у иностранству крајем шездесетих и седамдесетих година 20. века.

Кључне речи: гастарбајтери, миграција, иселјеници, радна снага, Југославија, СР Немачка, Аустрија

Шездесетих година 20. века Европа се сусрела са једном потпуно новом врстом миграција, тзв. привременом економском миграцијом, која је довела до настанака својеврсних нових националних мањина у Западној Европи. Ти миграциони процеси разликовали су се од свих претходних и потоњих таласа миграција.² Носиоци тог процеса означавали су се као: имигранти, емигранти, страни радници, економски мигранти, странци, гастарбајтери, радници „на

¹ „Субота на банхофу“, *Политика*, 11. 11. 1971.

² О миграцијама југословенске радне снаге у Немачку између два светска рата више чланака објавила је Мира Колар Димитријевић. Видети: Dimitrijević, Mira Kolar, *Movement of labour force between the Third Reich and Yugoslavia (1933–1941)*, *The Third Reich and Yugoslavia 1933–1945*, Београд 1977.

привременом раду“ у иностранству. По својим својствима та миграција знатно се разликовала од ранијих облика прекоморских иселовања или унутар европских миграција. Западноевропске земље, у којима су се запошљавали страни радници, нису се поставиле као усељеничке земље традиционалног типа, већ су од почетка масовног запошљавања странаца јасно стављале до знања да су оне земље привременог усељавања. Од самог почетка тог процеса страни радници се прихватају као најамна снага, која ће се по потреби унајмљивати, а када је непотребна – отпуштати.³ Страни радници нису полазили у страну земљу у намери да у њој остану до краја живота, већ само привремено. Њихова основна намера била је да за кратко време уштеде што више од својих зарада како би се што пре вратили кућама. У изразито кратком времену страни радници постали су саставни део економске и друштвене структуре најразвијенијих западноевропских земаља

Према попису становништва из 1971. године, на „привременом раду“ у иностранству била је 671.000 југословенских радника.⁴ Њихов број се, према грубим проценама, у наредне две године увећао за још око триста хиљада. Највећи део радника био је запослен у СРН и Аустрији и управо стога те две земље представљају фокус овог истраживања, које покушава да осветли неке делове свакодневице тих људи у њима потпуно иностраној средини.

Становање

Становање и радно место представљају не само за стране раднике најбитније димензије свакодневног живота. Успешност сваког појединца мери се степеном задовољења обе те димензије, односно оне су пресудни чиниоци који утичу на осећања задовољства сопственим животом. Између те две димензије постоји суштинска разлика, јер је радни свет условљен социјалним приликама које не зависе много од радника, већ су унапред прописане, односно послодавац одређује ко ће, када и у ком обиму с ким сарађивати.⁵ У приватној области мање-више постоји простор за успостављање сопствених начина понашања, односно социјални контакти су мање формални, а самим тим и пријемчивији за дискриминацију. То се најбоље огледа у начинима становања страних радника,

³ Davidović, Milena, *Deca stranih radnika. Druga generacija jugoslovenskih ekonomskih migranata u zemljama Zapadne Evrope*, Beograd 1999, стр. 9.

⁴ Детаљну анализу пописа радника „на привременом раду у иностранству“, даје Baučić, Ivo, *Radnici u inozemstvu prema popisu stanovništva Jugoslavije 1971*, Zagreb 1973, стр. 28.

⁵ Wimmer, H., „Wohnverhältnisse der ausländischen arbeiter in Österreich“, u: Wimmer H (Hg.), *Ausländische Arbeitskräfte in Österreich*, Frankfurt 1986, стр. 281. (у даљем тексту: Wimmer, H., „Wohnverhältnisse der ausländischen...“)

односно покушајима стварања приватности. Већина страних радника жалила се да је управо тај део живота за све њих представљао најмучније искуство.

Хајмови

Колективни смештај у дрвеним баракама некадашњих логора, те у самачким домовима, представљао је најчешћи и први вид смештаја за стране раднике, својствен Савезној Републици Немачкој. У Аустрији су такође постојали тзв. самачки хотели у оквиру фабрика, али је око 90% југословенских радника живело ван колективног смештаја.

Владајуће структуре у Немачкој нису приликом потписивања билатералних уговора о преузимању радника имале у виду друге потребе новопридошлих радника странаца, о чему сведочи податак да су све до 1961. године италијански, грчки и шпански радници са својим породицама били смештени у баракама некадашњег логора у Дахау.⁶

Логори су представљали спецификум 20. века. Нарочито је у Немачкој провизоран колективни смештај људи имао посебан континуитет. Почетком 20. века појавили су се логори за стране сезонске раднике. Они су још током Првог светског рата прерасли у логоре за ратне заробљенике. Развој логора достигао је свој врхунац у време националсоцијализма, али је и након Другог светског рата живот у њима остао је врло раширен феномен. У њима су уточиште нашли тзв. расељене особе, прогнани и избеглице.

Још пре него што је закључен први билатерални споразум о запошљавању италијанске радне снаге, немачки представници су априлу 1954. године предочили италијанској влади да ће италијански радници бити смештени у баракама. Сви потписани споразуми о ангажовању радне снаге између СРН и осталих земаља предвиђали су обезбеђивање „одговарајућег смештаја“ за раднике, а послодавци су били обавезни да пронађу потребне облике тог смештаја. Разлози за тако рано регулисање питања смештаја радника леже пре свега у ставовима немачке владе, која није желела да још више оптерети и тако већ недовољно тржиште станова, а полазило се од становишта да ће се радници брзо вратити у своје земље. С друге стране, земље које су организовано слале раднике желеле су унапред да обезбеде све потребне животне услове за сопствену радну снагу, односно нису желеле да их препусте себи самима у иностраном окружењу. Ипак од самог почетка нису постојале утврђене смернице нити правила о томе шта се подразумевало под „одговарајућим смештајем“. Први законски акт који је регулисао такву материју, донет је 1959. године, а заснивао се на закону из 1934. године о смештају иностраних радника и радница. Тако је, између осталог, тим

⁶ Glaser, H., *Kleine Kulturgeschichte der Bundesrepublik Deutschland 1945–1989*, Bonn 1991, стр. 180.

законом било регулисано да у једној просторији може бити шест радника, од којих је сваки имао право на кревет, орман, место за стол и место за седење. Употреба текуће воде није била прописана, а на сваких петнаест радника долазио је један тоалет.⁷

Контрола домова за раднике била је у надлежности служби за странце, али се до седамдесетих година обављала ретко, јер није било потребног персонала. При том је смештај у баракама био далеко од прописаног, а почетком шездесетих година није био изузетак да се у једној соби нађе и по 25 радника. Када је, међутим, италијанска влада 1964. године запретила да ће обуставити слање радне снаге у СРН услед лоших услова смештаја, потписан је билатерални споразум, а касније су из њега произашле нове смернице које су регулисале смештај страних радника. Тако је сваки радник морао да има минимум четири квадратна метра простора у соби у којој није смело да буде више од шест радника, а сви колективни центри морали су да имају и одређене санитарне просторије.

Међутим, тек почетком седамдесетих година измењена политичка клима омогућила је да се пропишу стандарди који су страним радницима заиста омогућавали нормалан живот. Скандал који је избио у вези с колективним смештајем за странце при фирми Филип Холцман (Philipp Holzman) у Франкфурту, где је живот радника био угрожен услед лоших електричних инсталација и нехигијенских услова становања, убрзао је доношење нових смерница.⁸ У априлу 1971. године донете су нове смернице, по којима у соби нису смеле бити више од четири особе, а сваки радник је морао да има осам квадратних метара простора.⁹ Уследило је, затим, 1973. године, доношење првог закона, којим је у потпуности регулисан смештај страних радника, који више није правио разлику између „домова за немачке раднике“ и „смештаја за странце“. Наиме, пре доношења тог закона, домаћи радници су уживали боље услове смештаја, при чему су страни радници били доведени у неравноправан положај, а самим тим и дискриминисани.¹⁰

Највећи број југословенских радника имао је свој први смештај управо у баракама, односно домовима. Радници су након потписивања споразума о

⁷ Oswald, Anne von; Schmidt, Barbara, „Nach Scheitende sind sie immer in ihr Lager zurückgekehrt, Leben in „Gastarbeiter“ – Unterkünften in den sechziger und siebziger Jahren“, у: Motte, Jan; Ohliger, Rainer; Oswald, Anne von (Hg.), *50 Jahre Bundesrepublik – 50 Jahre Einwanderung, Migrationsgeschichte als Migrationsgeschichte*, Frankfurt/Main 1999, стр. 186. (у даљем тексту: Oswald, A.; Schmidt, B., „Nach Scheitende sind sie...“)

⁸ Bundes Archiv Koblenz (даље: БАК), 134/8783, *Barackenwohnlager für Gastarbeiter der Firma Philipp Holzmann AG, ffm.-Rödelheim, Eschborner Landstraße 20*, den 10. dezember, 1970.

⁹ БАК, 134/8783, *Barackenwohnlager für Gastarbeiter der Firma Philipp Holzmann AG, ffm.-Rödelheim, Eschborner Landstraße 20*, den 10. dezember, 1970.

¹⁰ Dunkel, Franziska; Stramaglia – Faggion; Gabriella, *Zur Geschichte der Gastarbeiter in München, Für 50 Mark einen Italiener*, München 2000, стр. 158. (у даљем тексту: Dunkel, F.; Stramaglia – Faggion G., *Zur Geschichte der Gastarbeiter...*)

ангажовању југословенске радне снаге са СРН добрим делом одлазили путем комисије у Београду,¹¹ а самим тим им је био обезбеђен смештај у оквиру фирме, за који су, наравно, издвајали одређену суму новца. „Четворо у једну собу, кревети на спрат, два су онамо била ормара, то се дијелило по креветима, пола-пола. Одмах ја своје ствари на горњи, хватам мисто за спавање, и у југославенској војсци увијек горњи кревет. После кантина, кад сам распремиа ствари, отиша’ сам гледат’, ди је шта. Кад тамо кујина, ја мислим да је тамо било 30 оних малих кувала. Послије смо кували сами себи, ручак је био у кантини, али сам доручак морао донети себи сам.“¹²

Дневно су се за смештај у највећем броју случајева плаћале између две и три немачке марке. У домовима, који нису били предвиђени за породице, становали су само радници и раднице самци. Највећи број тзв. хајмова¹³ био је састављен од дрвених барака ограђених бодљикавом жицом, а на улазу се налазио портир. Подизање зидова око домова правдало се заштитом радника од насртаја проститутки и путујућих трговаца. При том је у свим домовима мешање мушкараца и жена било забрањено, а у понеким женским домовима биле су забрањене све врсте посета.

Тако ограђени домови доводили су до потпуне изолације странца у једном граду, стварајући својеврсна гета, која су имала сопствени ритам живота. Становници домова били су упућени у слободно време једни на друге. „У ходнику, дугом и доста мрачном, чим се уђе замирише пасуљ, купус, кромпир чорба, јер ту је мања просторија са решоима, која служи као кухиња. Била је недеља, па су многи чекали на ред да нешто припреме за ручак и вечеру. А мало даље усред ходника, један Мароканац је отворио берберницу. На трonoшцу редом седају радници, а он их дотерује за малу награду.“¹⁴ Домови су такође имали саветнике који су се бринули о дисциплини и животу радника. Најчешће су саветници долазили из редова каритативне организације *Jugendsozialwerk*, а често су неки од њих били припадници најмногбројније групе радника, која је живела у неком дому. Да би прекинули време, радници су често формирали фудбалске, шаховске и друге спортске екипе. „У почетку док се нисам снаша испред хајма, те зграде у дворишту се упознајеш са људима. Било је свих нација, онда је било мало ногомета, онда је било тамо мјесто где се мало играло. Ја сам тренирао у Хајдуку у Сплиту и након мисец дана, дошао је на моје радно мисто представник радничког савета и довео тог Шмита и одма ме је питао

¹¹ Сходно потписаном Споразуму о запошљавању југословенске радне снаге у СРН 1968. године, предвиђено је оснивање комисије у чијој надлежности се налазио избор радника за предвиђене послове.

¹² Интервју са Н. Т. 12. 10. 2009.

¹³ Реч *Heim* на немачком значи дом, али је у свести страних радника означавао појам „дома за странце“, односно приватне сфере.

¹⁴ „Најмови“ – у *Berhajmu*, *Borba*, 15. 9. 1972.

да ли би ја играо у његовом клубу. Онда ми је требало пола године да добијем исписницу из Хајдука. Онда су ови из спорта мислили да сам ја неко и нешто, па тражили силно новаца за мене.¹⁵

У фабричким домовима постојало је и лице задужено за продају пива, па су се собе често претварале у пивнице, а свађе и туче биле су свакодневна појава. „Празне пивске боце радници избацују кроз прозор или их разбијају у соби. Ципеле, одећу као и рубље не држе у пуном реду. Иако су перионице не само у фабрикама него и у самачким домовима, чињеница је да појединци одећу и обућу не држе на потребној висини.“¹⁶ Живот у оквиру дома водио је нужно ка самоизолацији, доводећи до осећаја несигурности. Становници домова ретко су ишли у град, осим на железничку станицу, а Немци су сматрали да они не желе да успоставе контакт са околином. Радници су недостатак жеље за интеграцијом правдали својом свакодневицом, која се сводила на рад, често прековремени, спавање и писање писама.¹⁷ Иако живот у дому није био најбоље решење, радници су прихватили такве услове, јер је то био најјефтинији смештај који су могли да добију. Сматрајући да ће се убрзо вратити у домовину, многи од њих нису ни желели да траже нешто боље.

Код крупних предузећа, где је био концентрисан већи број југословенских радника, животни услови били су релативно добри. Нека велика предузећа у Немачкој и Аустрији изградила су посебне самачке хотеле за раднике. У собама су била смештена по два радника, којима је на располагању била топла и хладна вода, са заједничким купатилима. „У приземљу зграде налази се пространа сала за одмор и разоноду, поред ње је смештена кухиња која ради на принципу 'послужи се сам', са великим фрижидерима са посебно уграђеним преградама за сваког станара, које се закључавају.“¹⁸ За такву врсту смештаја радници су издвајали до шездесет немачких марака месечно. Ипак, таквих домова било је мало, и пре су представљали изузетак него правило. У Немачкој је био чешћи случај да су велике фирме у немогућности да саграде радницима потребан смештај, изнајмљивале зграде које су биле у веома лошем стању, али су се налазиле у близини фабрика у којима су били смештени страни радници. Таква пракса била је честа у великим градовима.¹⁹ Смештај је несумњиво био најлошији код шумских радника. То су често била провизорна станишта у приколицама или на брзину склепаним баракама, које нису имале ни воду ни струју.²⁰

¹⁵ Интервју са Н.Т. Берлин 12. 10. 2009.

¹⁶ Дипломатски архив Савезног министарства иностраних послова, Политичка архива, 1969, F – 167, SRN, 47882, *Godišnji izveštaj konzularne kancelarije SFRJ Stuttgart za 1968. godinu.*

¹⁷ Oswald, A. A.; Schmidt, B., „Nach Scheitende sind sie...“ стр. 206.

¹⁸ Sjaј i beda Augzburga, *Rad*, 1. 12. 1972.

¹⁹ Dunkel, F.; Stramaglia – Faggion G., *Zur Geschichte der Gastarbeiter...* стр. 175.

²⁰ Partiotizam i deobe, *NIN*, 19. 4. 1974.

Од бараке до стана

Након године до две дана многи југословенски грађани напуштали су колективни смештај и тражили намештене собе или станове. Томе је доприносила чињеница да су многи са продужавањем боравка желели да доведу породицу, али су при том морали да докажу да располажу довољним стамбеним простором. Упркос многим потешкоћама, око 57% југословенских радника у Немачкој живело је 1972. године у изнајмљеним становима.²¹ Проналажење стана није био нимало лаган посао. Радници су се суочавали понајпре са различитим системом изнајмљивања станова, на који нико није умео да их упуту. Са друге стране, према истраживању Савезног министарства за просторно планирање, око две трећине станодаваца одбијало је да изнајми стан странцима услед дубоко укоревених предрасуда. Чак је и само Министарство при изградњи социјалних станова за странце упозоравало да услед начина живота страних радника, који су се најчешће скупљали по трговима и улицама, треба водити рачуна да им се обезбеди једно такво место у оквиру стамбеног насеља, а услед галаме и буке коју су често правили, било је потребно да зграде имају дебље зидове него што је то уобичајено, нарочито тамо где би страни радници становали заједно с Немцима.²²

Страни радници најчешће су били приморани да изнајмљују станове у врло лошем стању, у зградама које још нису биле саниране, а које ниједан Немац није желео да изнајми. При том сама чињеница да је доказ о поседовању стана представљао услов за добијање радне и боравишне дозволе, те довођење породице, битно је утицала на повећање цена станова. Краће речено, страни радници, а то је важило и за југословенске, становали су у најлошијим становима, плаћајући их пуно више него што је била њихова реална цена. „Једна југословенска породица плаћала је сто марака за један део подрума у згради. На неколико квадратних метара живела је читава породица, а уместо прозорског стакла, висило је једно ћебе. Неколико дасака оделјивало је овај стан од остатка подрума. У соби нити је било текуће воде нити утичнице за струју.“²³ Гастарбајтери нису уживали ни посебну заштиту при изнајмљивању станова, а услед непостојања одговарајућих служби и незнања језика, нису ни имали коме да се обрате. Немачка штампа обиловала је насловима о лошим стамбеним условима гастарбајтера. Да би скренуо пажњу немачке јавности на проблеме страних радника, немачки председник посетио је неколико стамбених зграда у којима су живели страни радници. У њима готово

²¹ Архив Југославије, 142/II – 480, *Uslovi stanovanja i života naših radnika koji se nalaze na privremenom radu u inostranstvu*, nezaveden dokument, 1972.

²² ВАР, В 143, 8783, *Förderung des Wohnungsbaues für ausländische Arbeitnehmer*, 15. september 1970.

²³ Dunkel, F.; Stramaglia – Faggion G., *Zur Geschichte der Gastarbeiter...* стр. 181.

да ниједан стан није имао грејање, WC и тушеви налазили су се у ходницима, а само неки од њих су имали текућу воду. При том њихова квадратура није одговарала броју станара.²⁴

Иако је немачка држава градила одређен број социјалних станова, готово занемарљив број Југословена покушао је да их добије. Пре свега, листе чекања биле су веома дуге, док је и страх од губитка боравишне дозволе играо значајну улогу. Наиме, служба за странце је неповољно материјално стање увек могла да узме као основ за отказивање гостопримства.²⁵ Тако су немачки и југословенски радници били изједначени у правима и обавезама само *de jure* на папиру, али не и *de facto*.

Досањани сан – настојници

Југословенски радници у Аустрији имали су потпуно другачије услове смештаја. Будући да је највећи број радника нашао запослење мимо споразума, то је врло мали број радника становао у самачким или радничким домовима, који су, по правилу, били у веома добром стању.

Југословенски радници пристигли на бечку железничку станицу добијали су посао на лицу места, а затим су се сами бринули о смештају. „Њемачки сам знао језик по *Schwarzwald* гдје Дунав извире. Знао сам да је *schwarz* црно. Дошао сам на *Südbahnhoff-u*, пошто је био црн, предвидио сам да је наш човек, Југословен и помогао ми је тај човек. Дошао сам, рекао сам немам посла, немам ништа, помоћи ћу ти рекао ми је. Одвео ме је у 16. бецирк у бокс, то је била собица 2x3 и оставио ме у собици да преноћим. Сутрадан нађем неког свог познаника, и он ми угања посао у електро фирми, а стан ништа. Кад сам стан тражио за седам дана чујем од наших људи, и нађемо колективни један стан, који је држао неки хрватски емигрант. Осамнаест момака у једној соби 5x5 на 25 метара квадратних, имали смо осамнаест кревета. Почео сам радити и становати ту са тим колегама из бивше Југославије. То је било измјешано. Нас су прозвали Босанци, па смо били Србијанци, Хрвата чак и Шиптара је било у соби, муслимана босанских, значи били смо измјешани. Ми смо били призната радна снага. Имали смо вољу за радом. У року од два три месеца ја сам изгањао себи папире. Шег ми тај, значи газда фирме он ми је испунио неке формуларе, па сам отишао на биро бечки за запошљавање, предао сам то све, сачекао сам неколико недеља, двије три недеље и одма сам добио. Значи добио сам радну дозволу и добио сам боравишну дозволу тј. визу за боравак, то смо добијали

²⁴ БАК, В 134 ,8783, *Schreiben des Chefs des Bundespräsidialamtes vom 26. 10. 1970. bezgl. der vom Herrn Bundespräsidenten am 16.10.1970 in Köln besichtigten Wohnungen und Unterunfte für Gastarbeiter*; 20. 11. 1970.

²⁵ Mcraae, Verena, *Die Gastarbeiter; Daten, Fakten, Probleme*, München 1981. str. 42.

на годину дана и онда продужавали. С тим након три мјесеца, сна'шо сам се финансијски и доведем сестру и зета и тако ми у троје нађемо себи стан.²⁶

Већина југословенских радника у Аустрији слично се као у Немачкој суочавала са бројним предрасудама аустријског становништва. При том би требало додати да су плате у Аустрији биле упола мање него у Немачкој, а станови далеко скупљи, док је број расположивих станова био још мањи. Најгора ситуација била је у западним покрајинама Аустрије.²⁷ Тако су и југословенски радници били принуђени да станују у зградама у којима ниједан Аустријанац није желео да изнајми стан.

Систем ограничавања боравишне дозволе на само годину дана утицао је на Југословене да се задовоље било каквим смештајем, јер је то био услов за даље продужење боравка. „Тамо где је било станова, у 22. су биле шупе, где су били и пилићи неговани, па кад су видели да масовно долазе странци, тако да су то они преуредили, окречили. Имали смо пољски WC, воде нема, мислим толико примитивно. Иако сам са села, ни ми тада нисмо имали воду у кући, али је свако имао своју собу, да се повуче кад хоће у било које време. Жена која нам је изнајмљивала шупе, је била наша. Причала је са нама српски. Други смештај нисмо ни могли ни знали да нађемо. Нисмо знали језик и онда како се ко боље снашао. Марко је био срећан што је нашао ту једну собу, потрајало је пет – шест месеци док ја нисам дошла, јер није имао услова где да ме доведе. Он је спавао у једном кревету са још једног. Ја се само сећам да сам у тој соби имала креветић, постељине нам је та баба дала, и шпоретић на дрва, и да идемо тамо ван да купимо дрва, јер је то на периферији Беча. Марко је купио решо, али нисмо имали где да укључимо, баба не да.“²⁸ С друге стране, представе самих Југословена о становима биле су такве да „смо сви ми тражили нешто јефтино, није ни могло нешто добро да се нађе за те паре, онда нико није маштао да има стан, да има воду, да има купатило или да има телефон. Само да има неки сув стан да није у неком подруму“.²⁹

Зграде у којима су живели Југословени нису имале грејање, подови и зидови су често били напукли, а већина станара није имала воду у стану. Југословени су углавном живели у тзв. подизнајмљеним становима. Реч је о томе да они нису били главни закупци стана, већ неко други, најчешће аустријски грађанин, који би затим једној југословенској породици давао стан у подзакуп, по вишеструкој цени. Пошто је станарина представљала велико оптерећење за једну породицу, тада би се најчешће „вишак“ простора изнајмљивао другим

²⁶ Интервју са С.Г., Беч, 19. 3. 2009.

²⁷ Thurner, Erika, *Der Goldene Westen? Arbeitszuwanderung nach Vorarlberg seit 1945*, Bregenz 1997, стр. 44.

²⁸ Интервју са С. Р. 18. 3. 2009.

²⁹ Интервју са С. Р. 18. 3. 2009.

радницима. Велики проблем био је тај што радници на слободном тржишту станова никако нису могли да изнајме собу под повољним ценама, што је доводило до ефекта пренатрпаних станова – неколико породица често је делило једну собу.³⁰ „Јесте тај нови стан имао собу и кухињу, воду, само хладну, али је зато у собе убацивао по шест седам, зависи, није он то гледао, ни два брачна пара у собу, па иди. Плаћали смо 1.600 шилинга, много скупо, али били смо ближе граду и ето стамбена зграда као. То је био онда појам, тада нико није ни имао топлу воду у таквим зградама, а WC нормална ствар на ходнику, један WC на три четири стана, на толико људи. Имала су тада градска купатила, па смо ишли тамо суботом и недељом. Дошли су моји, они су спавали у кујини а ми у соби.“³¹ У таквим *гастарбајтерским* зградама посете су биле забрањене, а полицијске рације, односно контроле уобичајена појава.³² Припадници полиције за странце углавном су током ноћи посећивали квартире страних радника, вршећи њихову контролу у потрази за непријављеним радницима. Према студији Аустријског института 1975. године, просечно су у једном стану живела 3,72 Југословена, што је представљало дупло већи број од бечког просека.³³ При том су то били најмањи станови, тачније више од 90% Југословена живело је у једнособним становима. Већина радника селила се бар једанпут у току три године, односно нису се предуго задржавали у једном стану.³⁴ Честа мобилност југословенских радника била је мотивисана изнајмљивањем бољих станова, али и жељом за сопственом приватношћу. Како су породице расле, тако су и супружници бивали спремнији да издвоје веће суме новца за станове, па су се и стамбени услови побољшавали сходно дужини боравка.

Спецификум аустријских градова представљали су кућепазитељски (домарски) познатији као *хаусмајстерски* станови. Готово 47% Југословена у главном граду алпске републике решило је своје стамбено питање на тај начин.³⁵ „Ја сам се породила, кренули смо да тражимо нови стан. Наши пријатељи су имали *хаусмајстерски* стан, после је мој тата становао у том стану, ако би то могло да се назове стан. Ми смо им се дивили, имали су свој мир. И она је код свог фрау Фервалтера питала да ли има неки слободан стан, јер смо ми тражили стан да се одвојимо или бар још једну собу и онда је њена та фервалтерка казала. Немамо станове, у ствари има станове али су скупи, а твоја пријатељица сигурно не може то. И онда она каже имамо хаусмајсторски стан за њу. То је за нас било ко да сам добила на лотоу не знам колико. Одем и ја она мене прими,

³⁰ „Gastarbeiter zwischen Smutz und Ratten“, *Die Presse*, 14. 9. 1974.

³¹ Интервју са С.Р. Беч, 18. 3. 2009.

³² *Volksstimme*, 31. 8. 1973.

³³ „Rund vier Gastarbeiter bewohnen einen Raum“, *Kurier*, 21. 1. 1975.

³⁴ „Rund vier Gastarbeiter bewohnen einen Raum“, *Kurier*, 21. 1. 1975.

³⁵ Wimmer, H., „Wohnverhältnisse der asuländischen...“ стр. 283.

иако сам имала мало дете, то да те неко прими са малим дететом. Онда смо се преселили, соба и кухиња, WC на ходнику, вода на ходнику. Када сам дете неговала, ја нисам имала веш машину. Памперси нису постојали, имали су као неке пелене као улошци, али то било скупо где то да купиш. Пелене переш, искуваш на шпорет.³⁶ Добијање таквог стана подразумевало је и преузимање одређених обавеза. „Било је онда заиста доста посла. Требало је устати у четири сата очисти снег и стићи у фабрику у шест. Када се вратим из прве смене требало је очистити степенице. Легнеш увече у осам таман задремаш а неко звони око десет, дванаест да му откључаш врата.“³⁷ И поред наведених обавеза, кућепазитељски станови су били изузетно примамљиви за све југословенске раднике, јер су они пре свега представљали материјални добитак за њих. Такви станови се нису плаћали, а кућепазитељи су примали и извесну новчану надокнаду за обављање домарских послова.

Слободно време

Чувена парола швајцарског књижевника Макса Фриша: „Звали смо радну снагу, а дошли су људи“³⁸ – у потпуности описује ситуацију радника првих година запошљавања. Што се тиче самог запослења, све је већ било организовано, али се нико није бавио питањем провођења слободног времена радника. Они су на привремени рад одлазили најчешће без знања језика, ненавикнути на нову средину, без породице. То су били довољни разлози да се у недостатку подршке појави осећај изолованости, што је често доводило до траума, нарочито код женске радне снаге, која је мање-више живела изоловано у домовима или својим становима, бавећи се кућним пословима. Почетком седамдесетих година ситуација се мало побољшала, јер су се како домаћини тако и сопствена држава потрудили да организују слободно време радника, мада је то и даље остао најтежи проблем. Када су радници почели да доводе породице, променио се и начин провођења слободног времена, при чему се више времена посвећивало деци и младима.

Видимо се на банхофу

Након доласка првих југословенских радника у Аустрију и Немачку, постало је јасно да инострани радници проводе слободно време другачије од домаћих становника. Будући да у домовима и скученим собама радници нису

³⁶ Интервју са С. Р., Беч, 18. 3. 2009.

³⁷ Интервју са Р. Г., Беч, 19. 3. 2009.

³⁸ Макс Фриш први пут је поменуо ову изреку 1965. године у тексту поводом документарног филма Alexandera Seilera, *Siamo italiani – Die Italiene*. Од тада је ова изрека постала део јавног говора у земљама западне Европе, када год се појави тема гастарбајтера, емиграната, миграната.

имали готово никакву приватност или простор у који би се могли повући, провођење слободног времена напољу била је неминовност за многе од њих. Иако је у југословенској јавности постојало уврежено мишљење да су југословенски клубови представљали стожер окупљања југословенских радника, где су они проводили највећи део слободног времена, показало се да није тако. Клубовима је гравитирало свега пет до седам процената радника, док се већина налазила и викенд проводила на железничким станицама великих градова у Немачкој и Аустрији.

Одлазак на железничку станицу суботом и недељом постао је за југословенске раднике обавезан ритуал, који се готово није пропуштао. Железничке станице у великим градовима попут Минхена, Штутгарта и Беча постале су и остале главна неформална места састајалишта југословенских радника, такорећи неформални клубови. „Ако тражите неког нашег човека у Штутгарту а не знате његову тачну адресу – свратите у суботу на железничку станицу, на банхоф, ту ћете га свакако наћи! Истина, мораћете можда, који сат да причекате, да се стрпите јер не зна се када ће наићи, али ће – ако није болестан свакако у неко доба навратити. Да види земљаке. Јер, суботом и недељом на штутгартској станици има више Југословена него на железничким станицама у Београду или Загребу, то је сасвим сигурно.“³⁹

Постојало више разлога због којих су железничке станице привлачиле раднике. Пре свега, до њих се могло релативно лако доћи, током зиме загрејане шалтерске сале и чекаонице биле су подношљивије од било ког другог места на отвореном, а при том боравак готово да није оптерећивао новчаник радника, који су пазили на сваки зарађени фенинг или шилинг. Психолошки гледано, оне су представљале први сусрет једног радника са новом средином, а чин доласка на железничку станицу представљао је увек изнова реактивацију трауме, у нади да ће увек бити боље. Возовима су пристизали нови људи у потрази за послом, па поредећи се са њима, радници су добијали утисак да њихов положај није најгори. А то су била и места са којих се одлазило на дуго очекивани одмор у завичај, самим тим оне су имале посебно значење и место у свести радника.

Туристима из Југославије је на железничким станицама одмах упадала у очи чињеница да је српскохрватски једини језик коме је указана част да се нађе међу немачким натписима. Ипак док су натписи на домаћем језику најљубазније позивали путнике да се освеже у ресторану или указивали на многобројне туристичке садржаје који су их у дотичном граду очекивали, натписи на српскохрватском носили су посве другачије поруке: Забрањена галама и ломљење чаша; забрањено пљување и загађивање просторија, забрањено задржавање у кафани ако се не поручи пиће, забрањено коцкање и итд.⁴⁰ Иако нису били

³⁹ „Субота на банхофу“, *Политика*, 11. 11. 1971.

⁴⁰ „Прича са јужне станице“, *Политика*, 11. 3. 1970.

омиљени, радници су непрестано долазили, јер станице су за њих представљале извор информација, стадион, кафану. „Видиш: овдена ти је црна берза, што се тиче душевна, разумеш? Видиш куј је нови дошао, куј је у вечну кућу отишао, овдена су ти читуље, које нема ни у наше ни у немачке новине... Овде се видимо из разни кајмови и фабрике, из разни села и из своје село.“⁴¹

Зграда јужне железничке станице у Бечу била је стриктно подељена на територије на којима су се окупљали земљаци из истог села. Ту су се сретали пријатељи препричавајући проблеме с којима су се сусретали у страном граду, сачекивали пријатељи који су доносили кулинарске специјалитете и вести из Југославије, завичајног села, од породице. Писма и новац слали су се најчешће таквим неформалним каналима. То је, наиме, био најбржи и најсигурнији пут. Писма преко поште путовала су знатно дуже, док су овако информације сти-зале за три дана. Радник је у сваком тренутку могао да се обавести о стању у свом завичају и о својој породици. Реч је о томе да је у једном граду у СРН, а у Аустрији поготово, било запослено на десетине људи из истог места, од којих је увек неко путовао у домовину. Зато и не чуди што се свако путовање гастарбајтера у Југославију претварало у прави породични празник. Пре одласка Балкан-експреса скупљало би се, по правилу, читаво село на железничкој станици да испрати срећника. Они су доносили писма и поклоне које су се слали рођацима, а затим би у стриктно мушком окружењу (занимљиво је да су жене ретко саме долазиле на железничке станице) наставили причу, завидећи срећнику, јер ће се ускоро срести са породицом, истовремено упоређујући своје планове и термине одласка.⁴²

Задржавање на железничким станицама локално становништво није посматрало са одобравањем. Њима је сметало што се стално сусрећу са „егзотичним“ странцима, који увек гласно причају, галаме и нимало пријатељски изгледају. Зато су многи становници тражили доношење мера против *балканизације* железничких станица и њиховог претварања у базаре. Управа железничке станице у Минхену покушала је да уклони гастарбајтере. Путем вишејезичних плаката њима је у јуну 1970. године наговештено да више нису пожељни гости, да је железничка станица место пропутовања, а не задржавања и састајања. Ипак, жељени ефекат није постигнут, радници су се и даље скупљали на станици, само су сада имали осећај да су дискриминисани и да су непожељни у новој средини.⁴³

У Бечу је покренута слична акција са паролом „Даље од станице“, на чијем челу се налазио бечки градоначелник Славик. При том је гастарбајтерима требало понудити нова места за састајање, а идеја је била да се у близни бечке јужне

⁴¹ „Nostalgija za prugom“, *NIN*, 26. 5. 1974.

⁴² „Wiens Südbahnhof wurde zum 'Dorfplatz' der Gastarbeiter“, *Die Presse*, 10/11. 7. 1971.

⁴³ Dunkel, F.; Stramaglia – Faggion G., *Zur Geschichte der Gastarbeiter...* стр. 210.

станице оформи тзв. гастарбајтерски квартир, у коме би се налазили станови и локали намењени само њима. Та акција није спроведена, јер би то значило строгу сегрегацију радника, што није било у складу са аустријском државном политиком.⁴⁴

Стари мост грил

Гастарбајтери нису били радо виђени гости ни у немачким и аустријским локалима, у које им је штавише улазак био експлицитно забрањен. У Кремсу поред Беча, плакат једног ресторана позивао је госте да дођу и уживају у добрим локалним винима и музици из џубокса, додајући у наставку да је локал за гастарбајтере забрањен.⁴⁵ Такви натписи могли су се често срести у Минхену и другим градовима. Иако је право неког власника кафеа било да забрани улаз појединим гостима, законски се није смео забранити улазак одређеној националној или верској групи људи. Ипак, након тумачења закона Вишег суда у Минхену, таква је пракса 1970. године одобрена, јер се појам гастарбајтер није могао подвести под одређену националну групу.⁴⁶

Услед толиког броја радника и њихове жеље да задовоље своје социјалне потребе, дошло је током времена до отварања локала и ресторана у којима су се скупљали страни радници. Југословенски ресторани почели су да се отварају широм Немачке и Аустрије почетком седамдесетих година, када су се стекли законски услови по којима је странац могао да ступи у самосталну делатност, тачније да отвори локал или радњу. Пре тога законски прописи су ограничавали странце, посебно раднике да не могу бити самостални власници, тачније да је то могуће једино ако удруже капитал са неким домаћим становником, или ако су држављани одређене земље, с којом већ постоји државни уговор (САД, Белгија итд).⁴⁷

Ресторане су, по правилу, у великим градовима држали Југословени, а носили су имена југословенских градова или других географских одредница, по којима се могло препознати из које регије је власник дошао. Тако су Немачку и Аустрију почетком седамдесетих година преплавили „Херцеговина“, „Триглав“, „Авала“, „Далмација“. Радници су те локале обично звали именима њихових власника, „Код Драга“, „Код Стипета“. Занимљиво је да су ти локали окупљали све раднике из Југославије, „Нема ту разлика, сви смо једно и једнаки, био Хрват, Македонац или Србин, сви смо Југословени. Како ми рецимо да се не слажемо са радницима из Хрватске, кад нас ето два месара из Загреба готово

⁴⁴ „Beim Südbahnhof: Eigenes Viertel für Gastarbeiter“, *Kurier*, 17. 8. 1971.

⁴⁵ „Domovina najbliža na kolodvoru“, *Vjesnik*, 17. 12. 1970.

⁴⁶ Dunkel, F.; Stramaglia – Faggion G., *Zur Geschichte der Gastarbeiter...* стрп. 214.

⁴⁷ Die Wirtschaft, 14. 5. 1974.

хране – свако друго вече долазе овамо код нас у бараку да гледају телевизију и увек нам Жељо понесе неки добар комад меса, да имамо шта да кувамо.⁴⁸

Иако званичне статистике није било, 1972. године процењивало се да на територији СРН постоји више од пет хиљада југословенских ресторана, кафеа и киоска брзе хране. Новинар београдског листа „Свет“, прелиставајући минхенски телефонски именик, успео је да изброји 240 локала, кафана, ресторана и кафаница чији су власници били Југословени, штавише у Берлину је постојало посебно удружење југословенских угоститеља.⁴⁹ Наравно, југословенски радници нису се скупљали у свим тим ресторанима, већина је била намењена немачкој и аустријској публици. Наиме, специјалитети југословенске кухиње, попут ћевапчића, плескавица и иних специјалитета са роштиља, постали су врло популарни, нарочито од када су Немци и Аустријанци почели да проводе одмор на јадранској обали, где су први пут имали прилике да их пробају.⁵⁰ За њих је одлазак у југословенски ресторан представљао уживање у храни и сунцу, јер су на тај начин евоцирали део успомена са годишњег одмора, и добијали бар имагинарно, уз рачун, и део сунца, што није било безначајно у магловитом Франкфурту или тмурном зимском Западном Берлину.

Одлазак у југословенске локале имао је за југословенске грађане посебну социјалну компоненту. Суботом се тамо могло добро појести, причати о тешкоћама, чути југословенска народна музика, уз неизоставну хармонику и „певаљку“, али су се и лако склапала познанства са другим радницима, посебно с радницама. Жене су, по правилу, излазиле у групама на таква места викендом, а иако нека од њих нису уживала добар глас, била је то ипак прилика да се изађе из суморне свакодневице, упознају партнери и партнерке, а тиме и да одушка потиснутим емоцијама и сексуалности. Није био редак случај да радници често посећују проститутке, а испред неких радничких домова оне су чак организовано довожене аутобусима.⁵¹ Након дужег боравка, радници су ипак добијали жељу за другачијом врстом контакта, која се могла задовољити у локалима, јер поред музике, често су се играле карте или шах, а томбола је током времена постала неизоставни део програма.

У великим градовима југословенски локали могли су се наћи скоро у свим квартовима у којима су живели Југословени, али је њихова највећа концентрација била тамо где је и гравитација радника била највећа тачније око железничких станица, или око пијаца, како је то био случај у Бечу. Али нису постојале само кафане, југословенски грађани почели су током времена да отварају и радње за продају мешовите робе. Нека од таквих места постала су права сцена социјалних

⁴⁸ „Субота на банхофу“, *Политика*, 11. 11. 1971.

⁴⁹ „Мујо deluks“, *Svet*, 9. 6. 1972.

⁵⁰ „Jugosloveni hrane Nemce“, *Ekspres politika*, 13. 5. 1973.

⁵¹ Више о томе: Oswald, A.; Schmidt, B., „Nach Scheitende sind sie...“ стр. 201.

догађања као што је био случај са Мексикоплацем у Бечу. У време нафтне кризе 1973/1974. године неки од Југословена одлучили су се да сигурност радних места потраже у сопственој приватној делатности.⁵² Тако су на Мексикоплацу никле многобројне радње мешовите робе, у којима су се по веома ниским ценама могле купити ствари за свакодневну употребу, али и поклони за родбину: бунде од вештачког крзна, електроапарати, фармерке, козметика, југословенске новине. Мексикоплац је убрзо постао бечки гастарбајтерски тржни центар и поред *Südbahnhofa*, главно састајалиште Југословена. „Немачки се овде уопште не чује, а атмосфера је таква да човек има утисак да се налази у некој сасвим другој земљи на југу“⁵³ – био је коментар аустријског новинара.

Балкански Вудсток

Како се продужавао боравак радника на привременом раду, тако се мењао начин провођења слободног времена. Наиме, многи радници основали су у међувремену породице, тако да је пригоднија била забава у природи него седење у локалима. Услед таквих промена, становници немачких и аустријских градова почели су да се сусрећу са страним радницима у парковима, где су током лепог времена најчешће проводили викенд. Такве забаве биле су праћене неизбежним колоритом у виду роштиља, хармонике, кола и испијања пива, што се у суштини није много разликовало од немачког/аустријског начина провођења времена на отвореном, с том разликом што су они то радили у малим групама, а Југословени у мало већим, које су понекад бројале и неколико хиљада људи, па су се паркови спонтано претварали у вашаре, додуше без рингишпила.

На тај начин настао је *Балкански Вудсток* 1972. године у Бечу. Све је почело поприлично безазлено једног викенда у јулу, када се скупило неколико мањих група гастарбајтера. Већ наредног викенда појавиле су се нове групе у бечком парку Аугартен, које су са собом донеле сандуке пива, да би се затим спонтано појавили штандови за продају пића и роштиља, неизбежна хармоника, а заиграло се и коло. Већ 13. августа било је у Аугартену 3.500 југословенских радника. Био је то највећи скуп гастарбајтера који је Аустрија до тада видела. „Они долазе са женама, мајкама и псима (ово је додуше једна сасвим нова појава, јер радницима није било својствено држање кућних љубимаца – прим. В. И.). Вест о скупу шири се усмено, од уста до уста, не само у Бечу, већ у Доњој Аустрији, а неки су чак допутовали из Горње Аустрије, не би ли се на неколико сати поново нашли у Урошевцу, Пријепољу, Крушевцу или одакле већ потичу. У срцу Аугартена на кратко пронашли су они поново своју домовину: уз ме-

⁵² Esezobar, Hanna, *Selbstständige Erwerbstätigkeit, u Gastarбайтери 40 Jahre Arbeitsmigration*, Wien 2004. стр. 102.

⁵³ „Wien, Mexicoplatz“, *Arbeiter Zeitung*, 14. 12. 1974.

ланхоличне звуке хармонике и виолине, ознојених лица, руку пребачених преко рамена својих земљака, играју они прастари плес своје домовине.⁵⁴ Не би се могло рећи да је такав спонтани скуп наишао на добродошлицу Бечлија. Многи од њих су с негодовањем гледали на људе који мало-мало узвикују „ајде“, а при том су им окупирали парче зеленог простора у центру града. Наравно, ниједан од таквих скупова није био пријављен, нити су спонтано постављени штандови имали дозволу за продају ђаконија, радници чак нису ни размишљали о томе, јер шта ће им дозвола за одлазак у парк. Ипак, градске власти Беча биле су другачијег мишљења, јер након тако велике групе људи, требало је почистити ђубре, а како нису постојали тоалети, стварала се опасност за ширење заразних болести. Градске власти Беча покушале су да објасне видно узнемиренем бечким становницима да „су нам ови људи током недеље потребни и не могу тек тако током викенда да ишчезну“.⁵⁵

Градско веће Беча, сматрајући да су и гастарбајтери људи, који имају потребу за разонодом, одлучило је да се поред моста на Дунаву привремено одреди простор за њихове спонтане скупове. При том је обезбеђен камион са санитарним уређајима и канте за смеће, које су на Фолквизе, како је названа нова локација, биле на располагању радницима од петка до понедељка. Акција је одмах започета, такорећи већ 20. августа. Полицијски радници у пратњи превозилаца обилазили су југословенске раднике и музиканте у Аугартену, објашњавајући им где се наредног викенда могу скупити, и зашто је парк привремено затворен (тамо је, наиме, требало да се почне са градњом дечијег отвореног базена). „Било је много лакше, него што смо очекивали, биле су речи полицијског службеника. Музикантима смо објаснили наше намере, они су само климнули главама и то је било то. Већ у уторак највећи број гастарбајтера био је код *Reichsbrücke*“.⁵⁶

Таква ситуација била је уобичајена за све велике градове где је концентрација југословенских радника била велика. Само, у Немачкој они нису били толико видљиви у поређењу са осталим групама страних радника, за разлику од Аустрије, где су чинили 80% свих странаца, а самим тим и највише упадали у очи локалном становништву.

Долазак великог броја страних радника поставио је како пред земље које су слале раднике, тако и пред оне које су их примириле велики број непредвидих проблема. Међутим, и сами радници суочили су се на дневној основи са многим

⁵⁴ „Balkanisches Woodstock in Gefahr“, *Die Presse*, 12. 8. 1972.

⁵⁵ „Balkanisches Woodstock in Gefahr“, *Die Presse*, 12. 8. 1972.

⁵⁶ „Gastarbeiter „übersiedeln“ jetzt zur Donau“, *Arbeiter Zeitung* 17. 12. 1972.

проблемима о којима раније размишљали. Најтежи је био провођење слободног времена. Свака земља која је слала радну снагу решавала је овај проблем на свој начин, и док се у случају Турске и Италије стиче утисак да су ове две државе организовано радиле на овом проблему поспешујући отварање клубова и домова за своје раднике, у југословенском случају није баш било тако.

Оно што се из ове, временски ограничене, анализе може закључити, јесте да се са продужењем боравка мењају и жеље радника. Тако се током првих година боравка време најчешће проводи на железничким станицама великих градова, да би се касније појавиљивало све више других могућности: кафане, ресторани, а са доласком породица и одлазак у природу – мада је ова форма имала одлике вашара, додуше спонтаног. Треба имати на уму да већина радника са продужењем боравка није престала да одлази на „банхофе“, већ је учесталост таквих посета постала мања. Жеља за сопственим приватним простором постајала је такође већа са продужењем боравка. Иако је довођење породица утицало на брже тражење станова, већина југословенских радника напуштала је колективни смештај најкасније након две до три године.

Дискриминација страних радника, у чему Југословени не представљају изузетак, огледала се у ценама станарине, формама становања, врло ниском квалитету станова који су им били приступачни на тржишту, пренатрпаности, односно недовољном простору по станару, предрасудама станодавца, које су долазиле до изражаја приликом тражења стана, као и етничкој сегрегацији у зградама, односно деловима града. Када је у питању слободно време, чињеница да су локали смели да забране приступ гастарбајтерима, да су постојале иницијативе да се они уклоне са железничких станица и осталих јавних површина далеко од „очију јавности“ довољно говори о ставу и предрасудама тадашњих становника, како СР Немачке, тако и Аустрије.

Summary

Vladimir Ivanović

«Saturday at the Bahnhof» : Everyday Life of Yugoslavs «temporarily employed» in FR Germany and Austria

Based on the fact that in 1971 there were 671 thousand Yugoslavs «temporarily employed» abroad, and backed by the archival records, oral history interviews, press and literature, this paper discusses less known segments of this phenomenon: lodging and free time. Workers who left for Austria and FR Germany, had no private life in the beginning, because they stayed at homes for foreigners or shared private flats or even beds. Only later did the workers consider renting, but then they were exposed to discrimination, since they did not speak the language nor there were no appropriate services to protect them. Since there was no privacy in the shared dwellings, free time was spent mostly outdoors. Places of special significance for them were pubs and city railway stations, places where each worker encountered the «wide world» for the first time, and returning there meant reactivation of a trauma. Those were also the places where news could be heard, mail or money be sent home, and it was an unofficial job market. By bringing families along, structure of free time changed, so the Gastarbeiters (guest workers) started spending more time in the parks and in the open.